

Černý motýl – Odvaha být sama sebou

Lumberg, Kiba.

Černý motýl.

Kher, 2024, 160 stran, ISBN 978-80-87780-45-9¹

Z finského originálu *Musta perhonen*, prvního dílu trilogie Memesa (*Memesa-trilogia*, Turku, 2011) přeložila Viola Parente-Čapková.

Kniha *Černý motýl* romsko-finské spisovatelky a výtvarné umělkyně Kiby Lumberg (*1956) je silnou intimní výpovědí o dětství a dospívání mladé romské dívky a příběhem o hledání identity v patriarchální společnosti. *Černý motýl* je prvním dílem z autobiografické trilogie *Memesa*, nazvané podle hlavní hrdinky románu. Vypráví mnohovrstevnatý příběh v ich-formě z pohledu mladého romského děvčete, které vyrůstá v uzavřené konzervativní romské komunitě finských Kale v městečku Lappeeranta, ležícím na břehu jezera Saimaa v jihovýchodním Finsku. Kniha tematizuje nejen mocenské hierarchie v silně patriarchální společnosti, genderové nerovnosti, útlak žen, domácí a sexuální násilí či alkoholismus, ale také unikátní perspektivu romského děvčete, které otevřeně líčí své zkušenosti od nejranějšího dětství, přes období prvních školních let až do svých třináctých narozenin, kdy si postupně uvědomuje, že nezapadá, a to i z důvodu poznávání své lesbické identity. Román *Černý motýl* tak může být čten z feministické intersekcionalní perspektivy také jako coming-of-age román mladé lesbické romské dívky, hledající si ve světě místo, kde může být sama sebou.

Kniha je rozdělena do tří částí o dvaadvaceti drobných kapitolách. Hlavní tři části románu se vztahují k místům, ve kterých hlavní hrdinka vyrůstá. První

¹ Jak citovat: Koval, M. (2025). [Recenze knihy *Černý motýl*, Kiba Lumberg]. *Romano džaniben*, 32(2), 153–158. DOI: <https://doi.org/10.66576/9f0rjt08>

část nazvaná „Smerdihrad“ odkazuje k rodnému domu, ve kterém vyrůstala, druhá část „Kiskola“ ke čtvrti, kam se posléze celá rodina přestěhuje, a třetí část „Patelankangas“ k názvu obce, do které se stěhují potřeťí. Kniha je uvozena krátkým prologem autorky se vzpomínkou na smrt matky, skrze níž otevírá vyprávění o svém dětství. Název knihy pak odkazuje k tradičnímu kroji žen z finské komunity Kale, který je inspirovaný barokními šaty.² Základ tvoří dlouhá sukně vyrobená z těžkého černého sametu, vážící až patnáct kilogramů, která ženy omezuje v pohybu i v každodenním životě. Název prvního dílu trilogie vychází ze stejnojmenné výtvarné instalace, kterou Kiba Lumberg představila na benátském bienále 2007 v prvním romském pavilonu. V roce 2024 ji vystavila v Muzeu romské kultury v Brně a následně ji Muzeu darovala. V působivé instalaci „Černý motýl“ Lumberg přišpendlila původní těžkou sametovou sukni své matky několika noži ke zdi jako motýla a vsadila ji za kovové mříže. Podle autorky romské ženy z komunity Kale ztrácejí svobodu podobně jako motýli – oblékáním tradiční sukně vstupují do předem určené, velmi striktně vymezené genderové role, která je omezuje na péči o rodinu – své muže a děti. Těžká černá sametová sukně se tak z pohledu Kiby Lumberg stává symbolem patriarchální kontroly nad ženskými těly a životními volbami, zatímco vnější konformita zastírá vnitřní ztrátu autonomie a možnosti seberealizace.

Kiba Lumberg černou sukni nikdy neoblékla, vzepřela se roli ženy tak, jak je vymezena ve velmi konzervativní komunitě finských Kale, odmítla předurčenou životní dráhu a za dramatických okolností ve třinácti letech utekla z domova. Posléze vystudovala umění, design a hudbu v Helsinkách, kde žije dodnes. V současnosti je jednou z nejvýraznějších romských umělekyní a aktivistek ve Finsku. Její rozmanitá umělecká tvorba, ve které se často inspiruje vlastním dětstvím a dospíváním, zahrnuje výtvarné umění, performance a instalace, videoart, komiksy i literaturu. Ve své tvorbě kritizuje jak rasismus a diskriminaci Romů ze strany finské neromské společnosti, tak hierarchie, diskriminaci a násilí uvnitř romských komunit – zejména útlak žen a dětí a netoleranci vůči jinakosti a queer lidem. Kromě toho kandidovala do parlamentu za Levicovou alianci. Ve své práci propojuje umění, feminismus, lidská práva, ekologii a sociální spravedlnost.

Odvaha být sama sebou

Feministicky laděná tvorba romských autorek není novým fenoménem. Při četbě Kiby Lumberg, jejího otevřeného syrového líčení každodenní reality žen a nekompromisního postoje vůči bezpráví nám může vyvstat na mysli tvorba řady romských spisovatelek, jako je Elena Lacková, Ilona Ferková nebo

² Viz rozhovor s Veronikou Lukešovou, kurátorkou výstavy „Černý motýl“ v Muzeu romské kultury v Brně (Česká televize, 2024).

Philomena Franz. Lumbergin „vzkaz romským ženám“, který zaznamenala romská televize Tuke.tv (2024) u příležitosti otevření výstavy „Černý motýl“ v Brně, nápadně připomíná první romsky psaný text z roku 1970, který byl zároveň feministickou výzvou k emancipaci romských žen a jehož autorkou byla spisovatelka Tera Fabiánová (Berkyová, 2016; Ryvolová, 2021). Text Tery Fabiánové se jmenoval příznačně – *Vzkazují Romkám*. Lumberg i Fabiánová vybízejí romské ženy k odvaze proměnit vlastní život. Kiba Lumberg v rozhovoru pro Tuke.tv (2024) vysvětluje:

„Chtěla bych vám, romským ženám, zcela vážně říci tuto věc: jste ženami, které mění svět, ale také měníte vaše vlastní životy. To také znamená, že musíte získat svobodu a musíte jí jít naproti. Cesta k svobodě je ohnivá, bouřlivá a plná všelijakého utrpení, a tuto cestu budete muset překonat. Pokud ji ale překonáte a všimnete si, že se někde vyskytne příležitost, tak za ní běžte. Za příležitostí uvidíte horizont, zpoza kterého vzejde slunce, které vás dovede ke svobodě. Nesmíte to vzdát, protože vy, romské ženy, jste velice inteligentní, mnohé z vás také velice nadané, jen se nesmíte bát vysvobodit se z otroctví.“

Se svou tvorbou se tak Lumberg řadí po bok mnoha romských spisovatelek, které otevřeně sdílejí a popisují své zkušenosti. I když by se ne všechny asi označily za feministky, jejich sdělení jsou veskrze feministická – líčí příběhy žen, jež navzdory stereotypům a genderově podmíněnému násilí mají odvahu vystoupit z rolí, které jim přisoudila patriarchální společnost a které pomocí leckdy syrové upřímnosti, vzdoru, imaginace a humoru podřívají, a hledají cesty, jak budovat spravedlivější a rovnoprávnější společnost. Kiba Lumberg jde ovšem ještě dále a se svou intimní výpovědí otevírá i téma své lesbické identity a intimity mezi romskými ženami, které je dosud tabu a budí velké kontroverze. Odvážně tak nabourává mnohonásobné stereotypy vůči původu a etnicitě, genderové identitě a sexuální orientaci jak ve většinové společnosti, tak uvnitř romských komunit.

Černý motýl jako umělecké dílo

Kniha Kiby Lumberg na první pohled zaujme i svým výtvarným zpracováním. Tato kniha je – jako mnohé další publikace z nakladatelství Kher – sama o sobě uměleckým dílem. Ač drobná svými rozměry a útlá rozsahem, vyniká barevností i výrazným obrazem na obálce. Tento obraz je autorčíným dílem, které namalovala v roce 1995 a nazvala je „Maminka věší prádlo, aby uschlo“. Ve středu obrazu vidíme postavu matky, romské ženy v červené haleně s dlouhou modrou sukní věšící na šňůru vyprané košile, zatímco v levém dolním rohu se choulí malé romské děvčátko pouze v trenýrkách se zádušným sklopeným pohledem zaměřeným na malý hnědý křížek, který žmoulá v ruce. Na pravé straně je zobrazena třetí postava, a obraz tak evokuje triptych s životními etapami, které jako romskou ženu čekají

malou Memesu. Třetí postava působí nejsuggestivněji – jedná se o mladou ženu s dlouhými rozpuštěnými vlasy, která sedí nahá na bílém orlovi a letí na jeho hřbetě. Jí samotné ovšem také vyrašila bílá křídla a letí pryč, přičemž se ohlíží na výjev s prádlem pod sebou na zemi. Kiba Lumberg se snaží roztáhnout křídla hned trojnásobně, nejen jako mladá žena v tradiční patriarchální komunitě, jako jediná Romka mezi bílými dětmi ve škole, a posléze v menšině oproti většinově neromské a leckdy rasistické společnosti, ale také jako queer žena objevující vlastní lesbickou identitu, kvůli které jí dokonce ze strany ultrakonzervativních členů komunity hrozila smrt.

Knihy je psaná čtivě a úsporně, přesto je plná obraznosti – autorka jde často až na dřev, aniž by ztratila imaginaci. Vtahuje čtenářstvo do děje všemi smysly, místy až v duchu magického realismu, který připomínají i její malby. Memesa otevřeně a syrově vypráví o životě v komunitě poznamenané násilím, alkoholem a napětím, o složitých vztazích, šikaně i objevování vlastní intimity a identity. Výmluvně začíná své vyprávění zvoláním: „Mým prokletím i požehnáním je to, že jsem se narodila jako Romka“ (s. 11). Memesa líčí komunitu, kde se lidé žijí prodejem kořalky a ručních prací a kde je násilí každodenní realitou. Už od raného dětství se uchyluje do samoty, bojí se ostatních dětí i vlastních bratrů, kteří ji bijí. Děsí ji hádky, rvačky žen, vraždy i krevní msta, která se dědí do dalších generací. Vypráví o chudobě, rozdílech mezi romským a bílým finským obyvatelstvem i o domácím násilí, které poznamenává životy mnoha romských žen (a patří rovněž k častým motivům v dílech současných romských spisovatelek – Eliášová et al., 2014; Lacková, 2002; Gender studies, 2023). Memesa také vykresluje ambivalentní vztah k matce, kterou obdivuje pro její sílu a odvalu, ale zároveň od ní zažívá řadu příkoří. Popisuje napjaté vztahy i s dalšími ženami v rodině, které ji už jako šestiletou napomínají za to, že se nevhodně odlišuje – třeba tím, že místo šatů nosí kalhoty, na rozdíl od ostatních děvčat.

Memesa si v dusivém světě hledá různá útočiště – ve sklepě plném střepů a šrotu pozoruje hmyz, ale před lidským křikem neunikne ani tam. Úlevu nachází u laskavé finské sousedky a její dcery, které ji hostí bábou a učí duchovní písně. Po šestých narozeninách dochází k uvědomění, že její domov jí nenabízí žádnou budoucnost – potkává kamaráda, který jezdí na motorce s cirkusem po světě, a sama zatouží opustit domov a vydat se do světa. Další touha po svobodě přijde na tržišti, když zpívá s harmonikářem a sklídí nadšení – ten jí nabídne turné, ale rodiče to zadržou. Křídla jsou jí znovu přistřížena. Realitu patriarchátu pocítí naplno, když se dozví, že její sestru unesli ze školy a je vystavena pohaně – tedy ztrátě cti v očích romské komunity, což znamenalo, že dívka byla vnímána jako „zneuctěná“, a tudíž již nebyla považována za vhodnou pro jiného ženicha. To často vedlo k tlaku na to, aby si únosce dívku vzal, čímž by se „obnovila její čest“. Tento mechanismus, ačkoliv se liší mezi regiony a skupinami, byl v některých komunitách vnímán jako tradiční forma uzavírání sňatků. Matka v této

souvislosti Memesu varuje před mužským násilím – a přitom sama s ostatními ženami v rodině obsluhuje muže a podřizuje se rolím své komunity, zatímco Memesa je jako neprovdaná dívka, bez hlasu i postavení, vyháněna od stolu. Po nástupu do školy čelí jako jediná Romka ve škole rasistické šikaně kvůli svému jménu, vzhledu i původu. Stydí se za obnošené šaty a vnímá svou jinakost. Otec ji sice povzbuzuje, ať je na svůj původ hrdá, ale každodenní realita je krutá. Doma i ve vsi je svědkyní mužského násilí a alkoholismu, z čehož se jí dělá zle. Další útočiště nachází na návštěvách u mladé chápavé učitelky bez dětí – Memesa si poprvé užívá drobné okamžiky svobody, třeba když se může nerušeně vykoupat ve vaně. Vyprávění hlavní hrdinky odhaluje také postavení těhotných žen, které kvůli tabuizaci porodu musejí tajně rodit mimo komunitu a vracejí se zpět až s nemluvnětem v náručí. Kiba Lumberg tak tematizuje rituální čistotu prostoupenou genderovou nerovností, sexismem a misogynií. Když se následně Memesa porovnává s bílými dětmi, dochází k uvědomění, že nechce vyrůst v ženu, která se stydí za vlastní tělo a cítí se nečistá.

Intimita a emancipace

Memesa popisuje i objevování vlastní intimity, proměn dospívajícího těla a sexuality, včetně své první sexuální zkušenosti, která se odehrává s děvčetem, dcerou vzdálenějších příbuzných. V Memesině životě se objeví zásadní postava o pár let starší romské dívky jménem Simppa, která Memesu fascinuje. Lumberg zde vytváří mikrosérii magických queer intimních scénérií, ve kterých líčí například první romantickou zkušenost hlavní hrdinky právě se záhadnou kráskou s krátkými vlasy, která kouří a jezdí v kalhotkách na motorce. Starší dívka se Memese svěřuje se svou první milostnou zkušeností s gádžovkou, jindy spolu prchají z tancovačky a sní o tom, co je čeká v budoucnu. Pro Memesu jsou setkání se Simppou prvními náznaky svobody a úniku z tíživé reality, kdy může být sama sebou. Dalším zásadním queer a emancipačním okamžikem se pro hlavní hrdinku stává získání vlastního pokoje (*room of one's own*)³ poté, co její bratr odchází z domu. Memesa se v pokoji zamkne, prohlíží si své tělo a pak si rituálně oštěří vlasy na krátko. Navzdory matčině kritice a výhrůžkám, že dělá hanbu celé rodině, Memesa začíná přebírat kontrolu nad svým osudem. A nehodlá se smířit s násilím a nespravedlností, které kolem sebe vidí. Natož pak když těsně unikne pokusu o znásilnění. Pro Memesu je to poslední kapka.

Kiba Lumberg poutavě a originálním způsobem přibližuje intersekcionalitu, vícevrstevnatost svých identit, prostřednictvím vyprávění dospívající dívky. Na příkladech ze své každodennosti – od nejtělejšího dětství až po rané dospívání

3 Odkaz na esej *Vlastní pokoj* (*A Room of One's Own*, 1929) spisovatelky Virginie Woolf, kde „vlastní pokoj“ a finanční nezávislost symbolizují základní podmínky ženské autonomie, tvořivosti a emancipace.

– vykresluje život v dusivé heteronormativní a patriarchální společnosti. Vypráví příběh o odvaze a vzdoru, o touze po svobodě, autonomii, nenásilí a rovnoprávnosti. Minimalistickými prostředky vtahuje čtenářstvo do děje a okouzluje svou bezprostředností. Letos, v roce 2025, vychází v nakladatelství Kher druhý díl trilogie s názvem *Roztrhaná křídla*, který má plynule navázat na dospívání třináctileté Memesy a slibuje i bližší objevení její identity a zájmu o umění. Je tedy rozhodně na co se těšit.

Marie Koval⁴

Literatura

- Berkyová, R. (2016, 26. května). „Vzkazuji Romkám...“ O emancipaci (nejen) romských autorek. *Romea.cz*. <https://romea.cz/cz/uncategorized-cz/vzkazuji-romkam-o-emancipaci-nejen-romskych-autorek>
- Česká televize. (2024, 17. května). *Události v regionech. Výstava Černý motýl*. <https://www.ceskatelevize.cz/porady/10122427178-udalosti-v-regionech-brno/324281381990517/cast/1045805/>
- Gender studies. (2023, 31. října) *Romské spisovatelky v historii a současnosti, Úterky s Knihovnou Jiriny Šiklové* [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=j_HL8j79dXc&list=PLZ2plAjTSsreAlSkASFR8vEhTDYwFnlNS&index=5
- Eliášová, I., Hejkrliková, J., Kokyová, I., Danišová, E. (2014). *Slunce zapadá už ráno: Sborník současné ženské romské prózy*. Knihovna Václava Havla.
- Lacková, E. (2002). *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou (Ulilom tel bachtalí čercheň)*. Triáda.
- Ryvolová, K. (2021). *Špačkem tužky na manžetě: Příběh literatury Romů*. Slovo 21, z.s.
- Tůka.tv. (2024, 24. května). *Výstava Černý motýl vyzývá romské ženy k nalezení odvahy* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=Gfg1G5cibTM>
- Woolf, V. (1929). *A room of one's own*. Hogarth Press.

⁴ Autorka je orální historičkou a doktorandkou na FHS UK. E-mail: marie.koval22@gmail.com